

Östbuletinen

Nr. 2, 2008, årgång 12

ICCEES: SENASTE NYTT <i>PETTER STÅLENHEIM</i>	2
KULTURKONSERVATISM, CENSUR OCH RYSK SAMTIDSKONST <i>LENA JONSON</i>	2
RYSK ROCK – FRÅN KÄLLARHÅL TILL KREML <i>CLAES ERICSON</i>	5
PROMETHEUS I DUBBELÖRNENS SKUGGA <i>VILHELM KONNANDER</i>	9
RECENSIONER:	
GAZPROM – DET NYA RYSKA VAPNET AV VALERIJ PANJUSJKIN OCH MICHAEL ZYGAR <i>KALLE KNIIVILÄ</i>	12
ALEXANDER II: DEN SISTE STORE TSAREN AV EDVARD RADZINSKIJ EN STOR STORY BORTPRATAD <i>DISA HÅSTAD</i>	13

*Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt
Centralasien*

Senaste nytt

Petter Stålenheim

Call for Proposals för ICCEES-kongressen är nu färdigt och kommer att skickas ut under juni månad. Det finns även tillgängligt på kongressens hemsida www.iccees2010.se. Arbetet med att utse medlemmarna i den internationella akademiska kommittén har påbörjats. Beslut om sammansättningen kommer sannolikt fattas av ICCEES exekutivkommitté under dess möte i Stockholm i slutet av juni.

Kulturkonservatism, censur och rysk samtidskonst

Lena Jonson, svenskt kulturråd i Moskva, f.d. ordförande i Sällskapet

På natten till den 18 maj 2008 strömmade ungdomar i tusental till Vinzavod för att på galleriområdet, det fd fabriksområdet, se samtidskonst. Det var den internationella ”öppna musei-och gallerinatten” i Moskva, men just Vinzavod och dess gallerier tycktes mest framgångsrika att nå ut till nya breda grupper av besökare.

Det finns ett starkt tryck i den nya ryska konsten. Det är inte bara pengarna som pumpat upp konstmarknaden. Det finns en konstnärlig dynamik som väl demonstreras av pristagarna till de nyinrättade konstpriserna ”Kandinskij-priset” respektive ”Innovatsija”. Samtidigt är samtidskonstens status och ställning inte självklar i det ryska samhället. Den begränsas och låter sig ibland begränsas av ett kulturkonservativt klimat, en konservativ kulturpolitik eller kanske rättare sagt en konservativ avsaknad av

kulturpolitik, samt av det auktoritära samhällets rädsla för fri debatt.

Om samtidskonstens villkor talade jag med två förgrundsgestalter inom den ryska statliga museivärlden – Andrej Jerofejev, ansvarig för samtidskonsten på Nya Tretiakov-galleriet och Leonid Bazjanov, chef för den enda statliga/federala institutionen för samtidskonst (Statliga Centret för Samtidskonst eller NCCA i engelsk översättning). Jerofejev blev känd för en bredare publik genom utställningen ”Sotsart” som visades i Paris sommaren 2007. När utställningen packades upp visade det sig att ledningen för Nya Tretiakov-galleriet censurerat den genom att plocka bort de verk de visste ansågs ”olämpliga” från högre politiskt håll. Skandalen var ett faktum när kulturministern betecknade utställningen som ”pornografi” och en ”skymf mot Ryssland”.

Jerofejev var också curator för utställningen ”Förbjuden konst” som visades på Sacharov-centret i mars 2007 och mot vilken åtal väcktes i juli samma år. För denna utställning hotas nu museichefen Jurij Samodurov av upp till två års fängelse för att ha kränkt religiösa känslor och sått split mellan olika folkgrupper. Utställningen bestod av konstverk som 2006 förbjudits av Nya Tretiakov-galleriets ledning att ställas ut under 2006. Samtliga verk var gjorda av kända ryska konstnärer från 1970-talet fram till 2000-talet. ”Vi avsåg inte att kränka någon”, sa Jerofejev. ”Vi ville diskutera konstens villkor. I sina konstverk har konstnärerna endast använt allmänt vedertagna och välkända symboler, från kristna såväl som sekulära politiska

sammanhang, som uttrycksmedel i en diskussion av helt andra frågor.”

Den enorma utveckling inom konstlivet som vi sett prov på alltsedan 1987, då den icke-officiella konsten tilläts komma fram i ljuset, tycks sedan 2007 ha stoppats upp, säger han. I det nya kulturkonservativa klimatet förordas censur och konsten sägs ha blivit ”omoralisk” eller hålla alltför ”låg nivå”, fortsätter Jerofejev och hänvisar till uttalanden från högsta håll inom det ryska kulturministeriet. Samtidskonsten utnyttjar, fortsätter han, en lekfullhet där paradoxer, ironi och skrott ställer invanda begrepp på huvudet – i syfte att ge en diagnos av samtiden. Detta uppskattar inte företrädare för en konservativ kultursyn. För dem är dylikt hädiskt och omoraliskt. Vi håller nu efter tjugo år på att åter få en uppdelning av konstlivet i officiell konst och icke-officiell konst. Samtidskonsten trängs ut från museer och statliga kulturinstitutioner. Det finns varken hos politiker eller statliga kulturinstitutioner något intresse för samtidskonst. De inte bara saknar kunskap, de förstår överhuvudtaget inte samtidskonsten och vill heller inte förstå, säger han.

Nya Tretiakovgalleriet, som i och för sig blivit ett ytterst attraktivt museum efter en nyligen genomförd omorganisering av sina samlingar av rysk 1900-talskonst, skiljer sig inte i detta avseende. Museiledningen vill nu begränsa museets samlingar till 1900-talskonsten och förhåller sig kallsinnig till samtidskonsten och iskall i förhållande till Jerofejevs verksamhet. Jerofejev, som fortfarande är anställd vid museet, får inte längre göra utställningar och heller inte använda verk från den samling han byggt upp för museet av konst från 1960-talet och framåt ens för utställningar i andra sammanhang. Genom att införa ett nytt ”konstnärligt råd” på muséet, där tjänstemän i högre grad ersätter konstexperter, utmanövreras Jerofejev.

Inget statligt/federalt museum samlar idag samtidskonst, säger Jerofejev. Moskvas Moderna Museum är ett privat initiativ (Tsereteli) och stöds ekonomiskt av staden Moskva. Staten lämnar med andra ord över samtidskonsten till den privata sektorn – till privata museer och gallerier på övergivna fabriksområden eller till alternativa sammanhang. Privata museer är i och för sig utmärkta, säger han, men de har allvarliga begränsningar. De byggs upp efter personlig smak och ej utifrån någon konsthistorisk/vetenskaplig strävan att skapa en museikollektion för framtiden. Slutresultatet blir att när statliga museer om några år vaknar ur sin ”Törnrosasömn” kommer de att få betala ett betydligt högre pris för konsten när de i efterhand vill komplettera sina samlingar.

Det finns idéer att bygga ett nytt modernt konstmuseum med uppseendeväckande arkitektur. Jerofejev är starkt kritisk till förslaget eftersom det skulle innebära att den byggnad som idag inrymmer Nya Tretiakovgalleriet och Centrala Konstnärshuset kommer att rivas. Moskvas borgmästares hustru, som tillika är storbyggmästare, har presenterat ett projektförslag där den brittiske stjärnarkitekten Norman Foster skapar en byggnad på 80.000 kvadratmeter i form av en skalad apelsin. Det faktum att byggnaden ska rymma inte bara ett konstmuseum utan också exklusiva lägenheter, dyra butiker och restauranger innebär att all den kulturverksamhet med olika utställningar, cinamatekfilmvisningar, bokmässor mm, som nu pågår i Centrala Konstnärshuset, skulle gå förlorad. Dock, om borgmästare Luzjkov snart avgår faller förhoppningsvis också hans hustrus projekt.

Den bild av konstlivet och kulturklimatet som Jerofejev ger bekräftas i huvudsak av Leonid Bazjanov, även om själva existensen av hans centrum visar att den federala makten trots allt ger vissa medel till samtidskonst. NCCA, som bildades 1991, är

inget museum i traditionell mening, säger Bazjanov. Vi genomför inte bara utställningar utan vi bedriver också utbildning i form av föredrag och konferenser, bygger upp en egen samling med konstverk som vi fått i gåva samt bedriver vetenskapligt informationsarbete (databank över samtidskonst, bibliotek och videotek). Centret påminner om Centre Pompidou i Paris men i mindre skala och med regionala filialer, säger han. Bazjanov har genom åren byggt upp och byggt ut centrets verksamhet trots att han kämpat med en högst begränsad statlig budget. Med sponsorers hjälp har han skapat konstpriset *Innovatsija* och med deras hjälp planerar han nu en utbyggnad av muséet.

Bazjanov bekräftar myndigheternas ointresse för samtidskonsten trots att de ger ett omfattande stöd till Moskvas konstbiennial. Det finns i Ryssland ingen modern konstutbildning och heller ingen utbildning av konstvetare. Kulturdepartementet överlämnar frågan om konstutbildning till Utbildningsdepartementet, men Utbildningsdepartementet vill överhuvudtaget inte befatta sig med konstutbildningen. Konstmarknaden utvecklas nu snabbt men den deformeras i riktning mot en ”glamouriserad” konst och följer bara vad som anses vara ”mondänt”, säger Bazjanov. Liknande utveckling kan man iaktta i Väst, menar han, men där balanseras detta av att det finns en kritisk massa av konstkritiker och experter och därtill statliga muséer som köper in den seriösa samtidskonsten. Detta saknas i Ryssland.

Såväl Jerofejev som Bazjanov pekar på den pågående kommersialiseringen/ glamouriseringen av samtidskonsten som ett hot på sikt. De pekar också på att det idag är svårt att tala i termer av riktningar eller skolor inom rysk konst. Det finns idag få kollektiva yttringar och inga konstnärliga manifest proklamerats längre. Det finns endast ett

antal begåvade och framstående individer. Hur återväxten av dessa blir på sikt är svårt att säga. Jerofejev ser däremot som intressant de kollektiv av unga konstnärer som i hög grad flätar samman sociala och konstnärliga provokationer. Hit hör grupper som t.ex. *Voina*, *Bombila* och Fackföreningen för gatukonstnärer. Deras aktioner blir en typ av kommentarer till ett samhälligt tillstånd, säger han, som i allt mindre grad ger utrymme för debatt och ifrågasättanden. Med sina, inte sällan extrema, aktioner vill de provocera fram en reaktion, ett svar, en handling från andra människor i samhället. Denna typ av ungdomsgrupper håller nu på att radikaliseras och politiseras, menar han.

Men vad säger då Leonid Bazjanov om åtalet mot Sacharovcentrets chef, Jurij Samodurov, och utställningen ”Förbjuden konst”? Bazjanov sitter själv i styrelsen för Sacharov-centret och medverkar på presskonferenser till stöd för Samodurov. Han pekar på att flera enskilda verk, vilka ingick i Sacharovcentrets utställning, varit med på utställningar i andra sammanhang och då inte väckt någon reaktion. Det är sammanhanget av just Sacharov-centret som gör utställningen kontroversiell, menar han.

Och det kanske han har rätt i. Sacharov-centret är med sin inriktning på demokratiska friheter och medborgerliga rättigheter i Andrej Sacharovs anda en nagel i ögat på många. Men härmed kanske vi egentligen rör vid själva huvudfrågan om det auktoritära samhället räds för fri debatt. Och just denna faktor kan visa sig bli en allvarlig begränsning för samtidskonsten. Om man inte ens på ett avgränsat museiområde kan tillåta konstnärlig frihet och fri debatt, vad återstår då för samtidskonsten i framtiden? Visar inte åtalet mot Sacharov-centret att den som på ett självständigt sätt i konstnärlig form vill behandla angelägna men svåra frågor riskerar snabbt att slå i taket för det tillåtna.

I alla samhällen kan enskilda grupper starkt reagera när känsliga eller tabubelagda frågor tas upp inom konsten. I få samhällen går dylika fall till domstol. I demokratiska samhällen är det ytterst sällsynt att de resulterar i fällande dom. För den ryska samtidskonstens framtid är det viktigt att Jurij Samodurov inte döms. Förhoppningarna är nu stora att den nya ryske kulturministern, Alexander Avdejev, med lång erfarenhet från det fria kulturlivet i Paris i egenskap av rysk ambassadör, ska kunna ha ett positivt inflytande. Bör inte "utlandet" också göra sig hört i denna fråga?

Rysk rock – från källarhål till Kreml

Claes Ericson, författare och affärsutvecklare

Den ryska rocken kan ha medverkat till Sovjetunionens fall. Med ett budskap som gick långt bortom machoattityd och sexuell frustration var den med och skapade en undergroundrörelse under årtiondena som föregick perestrojkan på 1980-talet. I och med kapitalismens inträde har rocken dock gått från en livsstil till en musikstil. Att den nyvalde ryske presidenten flög in sina idoler *Deep Purple* till Moskva i februari 2008 visar att rocken idag är så långt från underground som det är möjligt.

Den ryska musikscenen

Även om den ryska popmusiken är lika lättsmält i dag som under sovjettiden, har variationen blivit betydligt större. Sovjetunionens begränsade utbud och enkla tekniska utrustning, under en tid när landet nästan helt var avskuret från utländska influenser, känns numera fjärran. Men under

en intervju med Alexander Gorbatjov, musikkritiker för den ryska nöjes- och musiktidningen *Afisja* (Affischen) berättar han att den ryska popmusiken i hög grad var isolerad till långt in på 1990-talet.

– Det var inte mer än toppen av isberget som nådde hit, säger han, och berättar att det egentligen bara är de senaste två–tre åren som musikscenen har breddats på allvar.

Gorbatjov menar att orsaken stavas internet.

– I dag finns det fler grupper och artister än någonsin, och det är tack vare sajter som Youtube och Myspace som de har en chans att komma fram.

Att musiken inspireras allt mer av de globala sounden innebär ofrånkomligen att den tenderar att strömlinjeformas och bli mer likriktad. Den hetsiga kommersialisering som råder i stora delar av världen har förstås också nått Ryssland.

– Musiken utvecklas, och blir därmed tekniskt bättre, men samtidigt förloras den ryska identiteten, konstaterar Gorbatjov. Det gäller särskilt inom indie-genren.

Som överallt annars har framgångskonceptet visat sig vara ett renodlat pojk- eller tjejband med lena röster, coola frisyrer och minimala kläder. På samma sätt som talangjakten Idol föder popstjärnor i Sverige har Rysslands motsvarigheter "Stjärnfabriken" och "Folkets artist" blivit omåttligt populära (men i Ryssland sjunger man åtminstone på sitt eget språk...).

Här finns otaliga exempel, som *Ruki vverch* (Upp med händerna) och *Diskoteka Avarija* (Diskoteket Haveri) med söta pojkar, och deras kvinnliga motsvarigheter *Blestjasjtjije* (De lysande) och *VIA Gra*. Även om sångerskorna i de båda grupperna har växlat över åren, och ingen av originalmedlemmarna finns kvar. Just dessa grupper har lyckats överleva sedan 1990-talet, men de flesta popband har snabbt kommit i

rampljuset med ett enkelt och dansvänligt album för att lika snabbt lämna värmen igen.

På grund av svag köpkraft och en otroligt utbredd piratkopiering har det varit, och är fortfarande svårt att överleva på sin musik i Ryssland, hur kommersiell man än är som artist. På internet säljs musik utan licens, och den illegala gatuförsäljningen av piratkopierade CD och DVD blomstrar. Artisternas intäkter kommer ofta från konserter snarare än från skivförsäljning, ett öde som också musiker i väst drabbas av. Beroendet av spelningar gör att ryska artister reser kors och tvärs över Ryssland för att uppträda.

Rockens ankomst till Ryssland

Man kan i princip datera rockens ankomst till Ryssland. Det skedde i samband med Sjätte internationella ungdomsfestivalen, ett storslaget evenemang som anordnades i Moskva 1957. Festivalen täckte flera former av kultur, men de brittiska och amerikanska rockmusikerna var förmodligen de som gjorde störst intryck, med sina skrikande gitarrer och trumsolon. Sammanlagt 34 000 utlänningar var på plats i Moskva, och det var egentligen första gången som ryssar kunde frotera sig mer eller mindre fritt på gatorna med människor från väst. Det var också vid det här tillfället som de blå jeansen gjorde sin entré i Ryssland. En ung journalist som rapporterade för en rysk tidning från festivalen minns att den gjorde intryck:

– Musiken blev det gemensamma språket. Det här var den första, allvarliga sprickan i järnridån.

Musikrecensenten Gorbatjov berättar om vad som utgjorde kärnan i rocken på den tiden:

– Den så medvetna, textbaserade och upproriska rocken som föddes på 1960-talet influerades av *The Beatles*, *Rolling Stones*

och *The Doors*, men fick en extremt tydlig, rysk prägel på grund av systemet här.

Han syftar på hur de utländska influenserna mixades med den ryska vistraditionen. Supertrubaduren Vladimir Vysotskij (1938–1980) har varit en ledstjärna, som har hjälpt till att få genren att växa. Som ett slags Evert Taube och Cornelis Vreeswijk i en och samma person sjöng sig Vysotskij rakt in i ryssarnas hjärtan med sånger om kärlek, krig och det sovjetiska vardagslivet, som han framförde till ackompanjemang av sin sjusträngade ryska gitarr.

Rocken förblev länge en underjordisk och rebellisk musikgenre, som inte accepterades av den sovjetiska regimen. I brist på professionella instrument och ljudutrustning var musiken oftast akustisk med en minimalistisk ton. Texterna blev desto viktigare, ofta med ett samhällskritiskt och politiskt budskap. Sankt Petersburg var och har förblivit rockens ohotade huvudstad, och här har alla de största grupperna, som *Kino*, *DDT* och *Akvarium*, fortfarande sin bas.

Även om musiken inte formellt sett var förbjuden ignorerades den i all form av media, som ju helt kontrollerades av Sovjetstaten. Publiken nåddes i stället ryktesvägen genom undergroundmarknadsföring av hängivna fans. Konserterna genomfördes inte sällan i källare eller vardagsrum med en symbolisk entréavgift.

Rockens guldålder inträffade på 1980-talet när vindarna från perestrojkan gjorde att banden vågade byta källarlokalerna mot riktiga scener, och budskapet i texterna kunde citeras offentligt. Sovjetunionens första riktiga rockkonsert hölls i Tbilisi 1980, och några år senare släpptes så grupperna fram i offentligheten med möjligheten att spela på särskilda rockklubbar och till slut inför fullsatta arenor. 1989 tog generalsekreterare Michail Gorbatjov själv emot *Scorpions* efter en

konserter i Moskva, ett möte som inspirerade till låten *Wind of change*. 1990 dog den ryska rockens frontfigur, sångaren i *Kino* Viktor Tsoj, i en bilolycka och året därpå var både Sovjetunionen och den ryska rocken som den sett ut dittills ett minne blott.

Rysk rock idag

Michail Kozyrjev har varit en av de viktigaste personerna inom den ryska rocken under de senaste femton åren. Han har skapat artister, musikfestivaler och TV-format. Som programledare på flera radiokanaler, främst *Nasje radio* (Vår radio) som han var med och startade 1997, har han introducerat ny och mer experimentell musik än den glättiga sovjetpopen. Han spelar också hårt på det genuint ryska i de musikkoncept han skapar.

I en intervju i samband med att Kozyrjev släppte sin bok *Moj rok-n-roll* (Min rock'n'roll) 2007 berättade han:

– Min längtan var att ge mer färg åt den ryska musikscenen. Jag har alltid tyckt att vi har varit isolerade från omvärldens musikkultur och begränsade till ett snävt urval av tre eller fyra musikstilar.

Ändå menar Kozyrjev att Ryssland influerats starkt av den västerländska utvecklingen, där unga talanger byter sin vilja eller ilska mot att passa in i ett speciellt format för att nå maximal framgång. Han gör parallellen till likriktningen inom politiken och menar att den styrande eliten inte vill se ett brett utbud av vare sig politiska åsikter eller musik. I det nya Ryssland upplever rocken därmed en identitetskris, när man inte längre representerar en livsstil som står utanför och ifrågasätter etablissemang.

Marknadsekonomin har inneburit en större bredd inom musiken, då fler kan slå sig fram på egna meriter. Men kommersialiseringens baksida innebär en likriktning och

influenserna från utlandet är ibland allt för lättköpta.

Många grupper har lämnat ambitionen att förmedla ett budskap. Sedan sent 1990-tal har de rockartister som fått störst erkännande i stället tillhört vad som kallas 'rockapop'. Det är en rätt lättsmält få-ackordspop, ofta med hörbara influenser från diverse västerländska pop-eror. Ibland även något rockigare. Genren introducerades i princip av Ilja Lagutenkos *Mumij Trol*. Även om *Mumij Trol* egentligen bildades redan 1981 slog bandet inte igenom förrän 1997 med sitt första officiella och London-producerade album, 'Marin' (*Morskaja*). *Mumij Trol* har även fått en del fans i Skandinavien, och de uppträdde i Göteborg 2005.

Med samma stil har sedan följt band, som mer sofistikerade *Zemfira* från staden Ufa, och mer dansanta *Zveri* (Vilddjuren). Gorbatjov kallar *Zemfira* för "Rysslands intellektuella musikkrottning" och en värdig arvtogare till Alla Pugatjova, medan han menar att *Zveri* – också en produkt av TV-programmet Stjärnfabriken – har samma välstöpta tonårsprofil som sina amerikanska motsvarigheter.

För att förbli i opposition mot någonting har flera rockband valt att bli mer extrema eller ta upp andra motsättningar, som den mellan Ryssland och väst eller den mellan rocken och annan musik. Exempel är stenhårda *Alisa* som spelar på allt mer nationalistiska strängar eller *DDT* som givit sig på mainstream-popen.

Den mer radikala musiken har haft god grogrund utanför Moskva och Sankt Petersburg. Omsk och Tjumen har sedan det sena 1980-talet varit basen för vad Gorbatjov kallar "den existensiella punken" – en progressiv och aggressiv punk som växt fram ur svåra levnadsförhållanden. På samma sätt blev Izjevsk strax väster om Uralbergen centrum för den första

elektroniska technomusiken under de första postsovjetiska åren.

Självcensuren har ändå blivit allt mer förekommande, och det har i princip inte behövts någon inblandning från Kreml för att hålla de regimkritiska texterna borta. Flera av de största grupperna, som *Akvarium* och *Alisa* har i stället visat sig öppet Putinvänliga. Det slutgiltiga beviset på att rocken nu tagit steget in i finrummen var när den nyvalde presidenten Dmitrij Medvedev bjöd in sitt favoritband, *Deep Purple*, i början av

Musikkritikern Gorbatjov avslutar vårt samtal med de tveeggade orden:

– Det fanns en tid när den ryska rocken var med och skapade den motståndskraft som fick Sovjetunionen på fall. I dag har den musikaliska aspekten utvecklats tiofalt, men samtidigt har rocken gått från att vara en hel livsstil till att bara vara en av flera musikstilar. Den 'ryska rocken' som fenomen existerar inte längre.

2008 för att uppträda vid det ryska gasbolaget Gazproms 15-årsjubileum (foto av ITAR-TASS)

På sina håll finns trots allt de som vågar trotsa systemet. Men när rockklubben *Roks* i Sankt Petersburg i februari bjöd in till en konsert kallad Den andra musiken – en anspelning på den regimkritiska rörelsen Det andra Ryssland – med oppositionella grupper som *Televizor* och *SP Babaj*, blev man tvungen att ställa in på grund av ”underhåll av elsystemet”.

Claes Ericson är författare till den nya boken "Ryssland nu – Trender i skuggan av Kreml" (Ersatz, 2008). Boken beskriver utvecklingen bortom politiken i dagens Ryssland, där en av tre trender handlar om kommersialiseringen av kulturen.

Prometheus i dubbelörnens skugga

Vilhelm Konnander, Rysslandskännare, konsult, f.d. ordförande för Sällskapet

Ett Ukraina för evigt dömt till splittring mellan öst och väst är den bild som envist dröjer sig kvar på föreställningarnas näthinna. Detta förstärks när historiska, kulturella, språkliga och religiösa skillnader tillåts dominera över det som förenar i omvärldens syn på landets nationella identitet. Bilden av ett land fjättrat vid sitt historiska öde möts dock idag av en motbild med rötter i regionala och nationella myter som sammanbinder de stater, som åter förenats i frihet vid Svarta havets stränder. Mindre känt är att bildens ursprung står att finna i den antika myten om Prometheus – titanen som stal elden från gudarna och skänkte den till mänskligheten.

Prometheus (gr. *den som tänker före*) bringade människan den upplysning – eld och kunskap – som högre makter förnekat henne. Till evigt straff lät Zeus kedja honom vid en stenstod på berget Kaukasos där en örn sattes att festa på hans lever. Hans självupppoffrande pina ändades slutligen av Herakles, som nedlade örnen och befriade titanen. Befriad från bojorna tvang Zeus likväl titanen att för evinnerlighet bära bördan av en kaukasisk klippa i återstoden av sin kedja. I åminnelse av Prometheus lidande bär människorna än idag stenar i sina ringar.

Prometheusmytens anslående symbolik blev tema för den ukrainske nationalskaldens, Taras Sjevtjenko (1814-1861), epos *Kavkaz* (1845). Den ukrainska litteraturens fader skrev verket i åminnelse av en nära vän – Jakiv de Balman – som hade stupat i rysk tjänst i Kaukasus samma år. Dess udd riktas dock inte mot de tjetjener, som bragt vännen om livet, utan mot det ryska imperiets

övergrepp mot förtryckta folks frihetssträvanden. Vad som idag uppfattas som uttryck för spirande ukrainsk nationalism och självständighet från Ryssland, uppvisar tvärtom en mer allmängiltig vision om frihet och rättvisa för alla de nationaliteter, som satts att bära tsarväldets ok.

Prometheusmyten blev därmed ett ofta återkommande tema i både revolutionära och andra befrielseörelser. Den återfinns exempelvis i nationalistiska och socialistiska rörelsers kamp mot tsarväldet; på Balkan i kampen mot det osmanska väldet likaväl som sedermera i Krimtatarernas försök att på 1920-talet få stöd från det nyupprättade Kemalistiska Turkiet. Det var dock främst med den så kallade Prometheanska rörelsen som myten nådde bredare burskap som symbol för kampen mot rysk och sovjetisk imperialism, varför Prometheanism även setts som en form av russofobi.

För eftervärlden har den Prometheanska rörelsen främst kommit att förknippas med Polen och Józef Piłsudskis (1867-1935) auktoritära nationalism. Den polske ledarens strävan att motstå rysk expansionism fick sin ideologiska inspiration från Prometheanska frihetsideal och sitt geopolitiska uttryck i *Intermarum* – en tilltänkt federation av stater mellan Östersjön och Svarta havet för att motverka först rysk imperialism och sedan att möta den bolsjevikiska faran samt kväsa sovjetmakten. De som – med viss rätt – framställer Piłsudski både som grundare och portalfigur för Prometheanismen skymmer emellertid även en mer nyanserad bild av en regional rörelse fordom i vardande. I själva verket samlade den Prometheanska rörelsen ledande politiker och diplomater i exil från många av de länder, som endast upplevt ett kort självständigt interregnum mellan tsarvälde och sovjetmakt.

Med tidskriften *Prométhée* (1926) som nav bildade exilkretsar i Paris en tankesmedja, som blev ett alltmer omfattande nätverk ”till

försvar för de förtryckta folken i Kaukasus och Ukraina”. Med tiden utökades denna uppgift geografiskt till att omfatta alla folk som fallit under sovjetmaktens tyranni och fick därmed en övergripande eurasiatisk utbredning. Prometheanerna bedrev en intensiv lobbyverksamhet för att uppmärksamma Europas regeringar på de förtryckta folkens öde under decenniet som ledde upp till andra världskriget. Genom offentliga seminarier och kulturfestivaler sökte de inte bara fästa uppmärksamhet på de nationer som försvunnit från kartorna utan även bygga bilden av en historisk och kulturell ödesgemenskap, där handel och hav förenade folken. Därmed knöt Prometheanerna an till erans geopolitiska tudelning mellan dynamisk havsmakt – *talassokrati* – och rigid landmakt – *tellurokrati* – där Ryssland givetvis framställdes som främsta exemplet på sistnämnda. Den fria handeln över havet förknippades tvärtom med fria och självständiga stater. Att det maritima frihetstemat utvidgades till att omfatta även gamla handelsvägar, såsom mellan Östersjön och Svarta havet – längs de huvudsakligen ryska flodsystemen – samt karavanvägarna längs Sidenvägen, framstår endast som naturligt allteftersom exilgruppernas minskande betydelse krävde breddat underlag. Fokus vidgades från axeln Östersjön-Svarta havet-Kaukasus till att även omfatta Centralasien.

Samtidigt uppstod på 1930-talet idéer om att skapa en politisk och ekonomisk allians mellan Svartahavsstater som Turkiet, Rumänien och Bulgarien samt Ukraina och Georgien när dessa återvann sin självständighet. För Prometheanerna framstod detta som något mer än Piłsudskis *Intermarum*. Svarthavsfrågan sågs i grunden som lösningen på *the Eastern Question* i dess helhet. Historien ville emellertid annorlunda. Ukraina och Kaukasus förblev under sovjetvälde, Rumäniens gränser ändrades

och Bulgarien blev Sovjetunionens främste vapendragare på Balkan under kalla kriget.

Efter andra världskriget framstod Prometheanismens idéer som antikverade då utvecklingen gått dem förbi. De levde kvar i minnet hos exilgrupper i väst, men fann lite utrymme i rådande realiteter. Rörelsens centrum flyttades till USA, men avsomnade redan i början av 1950-talet.

Efter kalla krigets slut har historiens återkomst sett en – medveten eller omedveten – renässans för Prometheanismens idéer. Redan 1992 inrättades Svartahavsrådet – för övrigt samma år som vårt eget Östersjöråd (CBSS). Efter de färgade revolutionerna fördjupade Ukraina och Georgien sina relationer genom 2005 års Borzjomi-deklaration. Detta följdes 2006 av att OSS-skeptikerna Georgien, Ukraina, Azerbajdzjan och Moldova (GUAM) skapade den regionala Organisationen för Demokrati och Ekonomisk Utveckling, med mål att ”stärka demokrati, rättsstatlighet, mänskliga fri- och rättigheter, ekonomisk utveckling samt säkerhet och stabilitet”. Det krävs inte mycket fantasi för att inse att ökat regionalt samarbete avsåg att minska ryskt inflytande över dessa länder.

Även projektet att skapa ett *Intermarum* mellan Östersjön och Svarta havet tycks i någon mån ha återuppväckts. Sålunda var det Polens och Litauens presidenter – Alexander Kwasniewski och Valdas Adamkus – som medlade i Ukrainas orangea revolution och band EU till landets fortsatta reformprocess. Att arvtagarna till det medeltida polsk-litauiska samvälde, som en gång nådde Svarta havets stränder, engagerade sig för Ukrainas politiska öde, ger onekligen historisk återklang. Warszawa och Vilnius är även Kievs och Tbilisis främsta tillskyndare till fortsatt euro-atlantisk integration. Regionala och bilaterala samarbeten i skilda konstellationer mellan de fyra länderna fortsätter att

utvecklas. Samtidigt har alla dessa idag ansträngda relationer till Ryssland.

Det är sålunda i frågan om mål och ambitioner för en ”neo-Prometheanism” som farhågorna väcks i omvärlden. När nu detta tankegods dammas av ur historiens gömmor ska inte glömmas att det – på gott och ont – är ett barn av sin tid. Är målet ännu en gång att innesluta Ryssland – att forma en *cordon sanitaire* gentemot Moskvas maktsträvanden? Det tycks onekligen som att utvecklingen går i denna riktning, samtidigt som budskapet från huvuddelen av EU:s och NATO:s huvudstäder alltjämt uttrycker stor hänsyn till Ryssland.

Från USA:s horisont kan en koalition mot Ryssland ses som en option, om relationerna till Moskva fortsätter att försämrans. I händelse av ett demokratiskt maktövertagande i Washington är det dessutom möjligt att sådana ”neo-Prometheanska” strävanden vinner ökat amerikanskt stöd. Det demokratiska partiets utrikespolitiska nestor – Zbigniew Brzezinski – är sedan länge en anhängare till denna idévärld och stod som arkitekt till USA:s politik att underminera östblocket och demontera Sovjetunionen. En sådan utveckling skulle dock omvandla Prometheanismen från en positiv till en negativ mission – från att integrera till att exkludera.

Från EU-perspektivet är de dåliga relationerna mellan det sovjetryska imperiets tidigare kolonier samt vasallstater och dagens Ryssland ett ständigt irritationsmoment i de gamla europeiska huvudstäderna. Tvekan till och senfärdighet i ukrainsk EU-integration kan avläsas som uttryck för farhågor om att en europeisk östgräns från Östersjön till Svarta havet skulle rubba balansen i ett allt mer prekärt förhållande till Moskva. Om dessutom det kaukasiska kortet skulle spelas ut kan EU frukta att hamna med svarte Petter i spelet mellan Moskva och Washington. Samtidigt

är Ukrainas – likaväl som Turkiets – anslutning till Unionen en naturlig och ofrånkomlig utveckling om Bryssel skall förbli troget Europatanken. Den dynamik det skulle medföra kan även återföda EU:s vitalitet i kontrast till dagens överhängande eurosclerosis.

Om Ukraina idag utgör det geografiska och politiska navet i vad som implicit utvecklas till en neo-Prometheansk rörelse är dess positiva inslag måhända en väg framåt för såväl Ukraina som regionen i dess helhet. I fall att regional och västlig integration går hand i hand kan de historiska, kulturella, språkliga och religiösa klyftor som utmärker dagens Ukraina kanske överbryggas. En regional vision kunde därmed omvandlas till en nationell vision, som bättre ger uttryck för den ukrainska statsbildningens komplexa landskap. Europeisk integration är här en förebild för samlevnad i flernationella stater.

Vad som ursprungligen särskiljde Prometheanismen från andra rörelser för nationell frigörelse var en vision bortom snäva nationella perspektiv. Det var små staters rätt att självständigt bestämma sina öden och självklarheten i att nå utveckling i samverkan med grannländer genom regional integration och frihandel, som gav rörelsen dess speciella dynamik. På så sätt var Prometheanismen långt före sin tid och en anakronism i den historiska miljö den rörde sig i. Dess negativa inslag var tendensen att låta legitima strävanden efter oberoende från rysk hegemoni slå över i russofobi.

När historiens vingslag nu åter ljuder över den fjättrade Prometheus sätts hoppet till Herkuleansk frigörelse ur den ryska dubbelörnens klor. Krossas därmed kedjorna eller intar den vithövdade amerikanska örnen istället dess plats? Fri eller fjättrad, är det Prometheus – ljusbringarens – öde att för evigt leva i örnars skugga? Om bördan för frihet dock endast är att bära sin sten i en trohetens boja till de ideal han lärt ut, är det

kanske ett litet offer för dagens europeiska titaner.

Recensioner:

Gazprom – Det nya ryska vapnet av Valerij Panjuskin och Michail Zygar

Kalle Kniivilä, journalist på Sydsvenskan och bloggare

För något år sedan läste jag Valerij Panjuskins högintressanta Chodorkovskij-biografi. (Finns också som e-bok.) Den har vissa drag av idolporträtt, till den grad att Panjuskin själv i inledningen försäkrar att han inte fått betalt för boken av Chodorkovskij eller hans omgivning. Det jag känner till om Panjuskin talar för att han är en seriös och ärlig journalist. Samtidigt har han en starkt kritisk inställning till Vladimir Putins politik, men det är väl en journalists uppgift att kritiskt granska makthavarna? Eller borde vara, i Ryssland är förhållandet ofta det motsatta.

När jag var i Moskva i början av mars tipsade en rysk journalist mig om en alldeles färsk bok som Panjuskin skrivit tillsammans för den för mig tidigare okände Michail Zygar. ”Den är jätteintressant, men en del av mina bekanta är rädda för att han ska få betala dyrt för den”, sade journalisten.

Jag hittade boken på tio-i-topp-hyllan i min favoritbokhandel Biblio-Globus, knappt femtio meter från säkerhetstjänsten FSB:s huvudbyggnad vid Lobjanka-torget. Förordet slutar intrigerande:

De första orden Jeltsins tidigare tf. premiärminister Jegor Gajdar sade till oss, när vi bad honom ge oss en intervju om gas, var följande:

- Varför vill ni göra det här? Förstår ni, att de kommer att döda er? Förstår ni, var ni

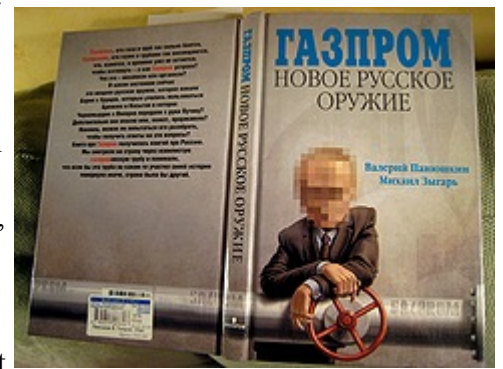
snokar?
Vi förstår inte.

Nu har jag läst boken. Den är välskriven, innehåller många intressanta intervjuer med tidigare och nuvarande Gazprom-höjare, och åtminstone för mig som inte följt alla turerna avslöjar den många intressanta detaljer kring samspelet mellan Kreml och Gazprom och visar med all önskvärd tydlighet att det är Putin som är Gazprom. Eller har varit. Vad som händer härnäst vet vi ännu inte.

Extra intressant var turerna kring banken Rossija i S:t Petersburg. Om det som står i boken stämmer, är det numera banken Rossija som äger och styr bland annat

den tidigare direkt Gazprom-ägda mediekoncernen Gazprom-media, som i sin tur äger och styr bland annat den tidigare frispråkiga tv-kanalen NTV och en hel del tidigare frispråkiga tidningar. Banken har också fått ta över det tidigare Gazprom-ägda försäkringsbolaget Sogaz samt bolaget Lider (eller Leader?) som administrerar Gazproms pensionsfond - mer än 6 miljarder dollar.

Och vem äger då banken Rossija? För några år sedan var de viktigaste aktieägarna Vladimir Putins två vänner Nikolaj Sjamalov (9,7% av aktierna) och Jurij Kovaltjuk (37,7%). Den sistnämnde var också styrelseordförande i banken. Båda känner Vladimir Putin från hans tid i S:t Petersburg, precis som Gazpromchefen Aleksej Miller.

Boken berättar också detaljerat hur det gick till när Vladimir Putin meddelade den tidigare chefen Rem Vjachirev att Miller skulle få hans plats. Men läsaren får dra slutsatserna själv, dock med viss hjälp från författarna:

Vi funderar på om man möjligen kan förstå historien med Sogaz så, att Millers lag tog kapitalet från personer som var Vjachirev närstående, och överlämnade det till personer som är Putin närstående, inte till staten, och framför allt inte till folket?

Den som kan ryska kan beställa boken hos Ozon.ru, eller en elektronisk version hos LitRes. Den elektroniska versionen kostar drygt tio kronor, och den får man hem på en sekund. Bokpaketen från Ozon.ru kan ta över en månad. Det finns också en tysk version som går att beställa. Den tyska versionen kom tydligen ut lite tidigare än den ryska, och på den tyska pärmen är det Putin som håller i den röda kranen. På den ryska pärmen är Putins ansikte pixlad. Subtilt.

PS: Panjusjkin är reporter på affärstidningen Vedomosti, en av Rysslands två bästa dagstidningar enligt min mening. Zygar är reporter på den andra, Kommersant. Kommersant ägdes länge av oligarken Boris Berezovskij som sedan 2001 bor i London, men såldes förra året till företagaren Alisjer Usmanov som har kopplingar i Kreml. Hittills har tidningens försiktigt frispråkiga linje inte ändrats nämnvärt. Vedomosti i sin tur grundades 1999 i samarbete med Financial Times och Wall Street Journal. Tidningen tillhör nu den finska Sanoma-koncernen.

En stor story bortpratad

Alexander II: Den siste store tsaren av Edvard Radzinskij:

Översättning Staffan Skott. Norstedts 2008.

Disa Håstad, författare och journalist

Alexander II var en mycket intressant tsar. Hans instinkt ledde honom till att bli en reformernas tsar, som avskaffade livegenskapen och var på väg att införa en folkrepresentation för Ryssland, när han föll offer för ett attentat. Ty med den logik som säger att det bara är de som inte är så förtryckta eller fattiga utan som börjar skönja en annan väg som blir revolutionärer, så triggade Alexanders reformer de anarkist- och terroristgrupper som började växa fram snarare än att tillfredsställa dem. Ja, dessa revolutionärer blev snarare oroliga över alla liberaliseringar i det ryska samhället. Det var bättre att förtrycket ökade för då skulle missnöjet växa och statsapparaten falla sönder när tsaren dog, trodde de.

Tsaren, son till Nikolaus I som var allt annat än liberal, och uppväxt i den rigida hovetiketten, var själv vacklande i sin liberala inställning. Han vågade inte riktigt gå ut och slåss för sin sak utan hoppades att bli övertalad av andra, när det verkade som det han innerst inne ville var den enda utvägen.

Av denna story har Edvard Radzinskij, som numera alltmer framstår som Rysslands svar på Herman Lindqvist fast mer påläst och bildad än denne, gjort en mycket detaljrik berättelse – så detaljrik att man hela tiden önskar mera stramhet, mindre pratighet. Det som är sympatiskt hos Radzinskij är att han berättar historien förutsättningslöst, med siktet inställt på den nya historielösa generationen (alltså tillgängligt också för utlänningar) och utan att försöka i efterhand glorifiera hjältarna.

Till skillnad från på sovjettiden, där man på 1960-talet faktiskt gav alla goda författare uppgiften att skriva om var sin revolutionär - Vojnovitj fick Vera Figner och Trifonov Zjeljabov, minns jag – men några stora omvärderingar var det då inte frågan om, bara nyanseringar.

Nu däremot berättas allt förutsättningslöst. Här finns pärlor – som berättelsen om narodnikernas vilshenhet, då de skulle gå ut till folket och tjäna det, medan de bara bevisade att de inte dög till några praktiska sysslor. Eller ett intresseväckande resonemang om hur involverad egentligen författaren Dostojevskij var i terroristernas planer – han var ju deras närmaste granne!

Men det som irriterar är den förfärliga pladdrigheten, det ändlösa citerandet av brev och dagböcker, där Radzinskijs syfte närmast verkar vara att visa hur mycket han kan och läst, inte att föra berättelsen framåt. Det pedagogiska greppet störs också av att Radzinskij talar till läsarna som vore de femåringar.

Synd på en bra story säger jag.

Östbulletinen, nr. 2, 2008, årgång 12.

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2008

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Bulletinen utkommer med ca. 4 nummer per år och kan rekvireras från:

Ingmar Oldberg ingold@foi.se tel. 08-6696221.

Postadress: Krukmakargatan 46, 117 26 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida

<http://www.sallskapet.org>